

DE KWESTIE—WESTLAND : BOTSSENDE VISIES OP DE TOEKOMST VAN GROOT—BRITTANNIE

Inleiding

In dit artikel wil ik de recente gebeurtenissen in Groot-Brittannië rondom de Westland heliëchterfabriek in een wat breder kader plaatsen. Hoewel de "affaire" zeker nog niet is afgelopen, en bijvoorbeeld het parlementaire onderzoek en het onderzoek door de Londense effectenbeurs nog veel interessants kunnen opleveren, zijn een aantal conclusies toch wel met enige stelligheid te trekken.

In de eerste plaats toont een nadere beschouwing van de direct bij de affaire betrokken personen en bedrijven aan, dat er een zekere lijn is te ontdekken : tegenover elkaar staan twee partijen die duidelijk van elkaar te onderscheiden achtergronden hebben. Ik zal dit aangeven aan de hand van een analyse van de bij de kwestie betrokken consortia en de hen adviserende banken.

In de tweede plaats is de strijd om de toekomst van Westland niet alleen een commerciële strijd tussen rivaliserende consortia. Op de achtergrond speelt een strategisch debat over de positie van Groot-Brittannië in de wereld. Daarbij staan diegenen die een eigen rol van Engeland voorstaan als partner van de Verenigde Staten tegenover degenen die voorstander zijn van een sterke Atlantische band tussen de VS en een geïntegreerd West-Europa.

Ten derde is de kwestie aangegrepen door diegenen in de Conservatieve Partij, die al sinds jaren effectief monddood waren gemaakt door premier Thatcher, om een alternatieve koers uit te zetten.

In drie opeenvolgende paragrafen zal ik op deze drie aspecten van de zaak ingaan. Deze paragrafen worden voorafgegaan door een korte uiteenzetting over de begrippen "kapitaalfractie" en "beheersconceptie", die essentieel zijn voor een goed begrip van de relevantie van de gebeurtenissen.

*De auteur is verbonden aan de Vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht FSW—A van de Universiteit van Amsterdam.

1. Over kapitaalfracties en beheersconcepties

In het "Communistisch Manifest" spreken Marx en Engels over de staat als "het uitvoerend comité van de gehele bourgeoisie". Dit is voor een materialistische staatstheorie zo'n gek beginpunt nog niet: in deze zin wordt tot uitdrukking gebracht dat de burgerlijke staat in het algemeen de voorwaarden garandeert voor de duurzame onderschikking van de arbeid aan het kapitaal.

Echter, de bourgeoisie vormt gewoonlijk geen "geheel", en de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid is niet de enige factor die het beleid van de staat bepaalt. De fractionering van het kapitaal (zowel langs functionele als langs institutionele lijnen) impliceert de fractionering van de heersende klasse langs corresponderende lijnen, en impliceert derhalve ook (tenminste in aanleg) het bestaan van structurele strategische tegenstellingen binnen de heersende klasse. Uiteraard kan de interne geleding van de bourgeoisie niet uitsluitend worden herleid tot de economische fractionering van het kapitaal; de politieke en ideologische dimensies zijn zeker evenzeer van centraal belang, en voorts hebben de onderscheiden relaties van verschillende delen van de bourgeoisie tot andere klassen en sociale groepen een onafhankelijk eigen belang. Niettemin dienen bepaalde ideaaltypische (in de Weberiaanse zin van het woord) economisch/politiek/ideologische profielen als de gravitatiepunten waaromheen concrete historische fracties van de bourgeoisie tot stand komen. Het proces is in wezen hetzelfde als dat, waarin de marktprijs van een goed op lange termijn tendentieel steeds in overeenstemming wordt gebracht met de productieprijs.

De meest fundamentele functionele verdeling binnen het kapitaal is die tussen het kapitaal dat in de PRODUKTIE is belegd en het kapitaal dat in de CIRCULATIE actief is (1).

De ene functie is niet wezenlijker dan de andere, maar in het algemeen vertonen diegenen die in deze beide sferen economisch actief zijn sterk uiteenlopende visies met betrekking tot de vraag hoe de burgerlijke hegemonie het best georganiseerd en gewaarborgd kan worden. Om de eigen visie algemeen geaccepteerd te krijgen, zal men genoodzaakt zijn het eigen belang, het fractiebelang, te presenteren als ALGEMEEN BELANG. In dit verband moet de term "GLOBALE BEHEERSCONCEPTIE" geïntroduceerd worden, te verstaan als een (succesvolle) poging een specifiek fractiebelang te formuleren in termen van een vermeend algemeen belang door een samenhangend program van strategieën te presenteren op het terrein van de arbeidsverhoudingen, de sociaal-economische politiek en het buitenlands beleid, op de

grondslag van een compromis waarin de gedomineerde klassen en fracties economische of politiek-ideologische compensatie verkrijgen (2).

Hoewel dus beheersconcepties een duidelijke economische fundering hebben, overstijgen ze tegelijkertijd noodzakelijkerwijs het eng economische omdat deze klasse-strategieën zich juist in de politieke en ideologische arena moeten realiseren. De grote verdienste van het begrip is daarin gelegen dat het een structurele (maar niet vulgair-deterministische) verbinding aanbrengt tussen politiek en economie, tussen strategisch handelen van klassen-fracties en de "objectieve wetten" van het accumulatieproces.

Al in THE MODERN PRINCE van Antonio Gramsci werd dit structurele verband tussen politiek en economie onder woorden gebracht. In onderstaand citaat komt bovendien het gedeeltelijke compromiskarakter van een "beheersconceptie" of "hegemoniaal project" (Jessop) tot uitdrukking. "Undoubtedly the fact of hegemony presupposes that account be taken of the interests and the tendencies of the groups over which hegemony is to be exercised, and that a certain compromise equilibrium should be formed — in other words, that the leading group should make sacrifices of an economic-corporate kind. But there is also no doubt that such sacrifices and such a compromise cannot touch the essential; for though hegemony is ethical-political, it must also be economic, must necessarily be based on the decisive function exercised by the leading group in the decisive nucleus of economic activity." (3).

Zoals al opgemerkt, de meest essentiële functionele fractionering van het kapitaal is die tussen productief kapitaal en circulerend kapitaal. Men kan dan ook twee archetypische beheersconcepties onderscheiden, de een gerelateerd aan de produktieve functie, de andere aan de circulatie-functie (4).

De produktieve functie wordt in de eerste plaats vervuld door de industrie. Industrieel kapitaal heeft een groot belang bij continuïteit van de produktie en bij het verkopen van de geproduceerde goederen. In beide gevallen spelen de werknemers een essentiële rol, als directe producenten en als uiteindelijke consumenten. Elke beheersconceptie die wordt ontwikkeld of gesteund door het industrieel kapitaal zal daarom elementen bevatten die belangenconflicten tussen de klassen moeten neutraliseren en elementen die belangenovereenkomsten (b.v. met betrekking tot groei van de onderneming) moeten benadrukken. Afhankelijk van de concrete historische conjunctuur overheerst soms het eerste, repressieve, element, en soms het tweede, coöperatieve. De meest reactionaire versie van de productief-kapitaal,

conceptie (of van het "principe van sociale protectie" (5)) was het fascisme/nationaal-socialisme van de jaren twintig en dertig in met name Italië en Duitsland. De moderne, reformistische variant van het corporatisme werd het eerste ontwikkeld in de Verenigde Staten : de New Deal van president F.D. Roosevelt, en wordt aangeduid met zulke termen als Keynesianisme, Fordisme, neo-corporatisme en "corporate liberalism" (Van der Pijl). Na de Tweede Wereldoorlog werd in antwoord op de steeds sterkere internationalisering van het kapitaal een liberaal internationalisme in het corporatistische concept geïncorporeerd, waardoor het "corporate liberalism" (vandaar ook de naam) in feite een synthese betekende tussen het protectionistische corporatisme en het economisch liberalisme.

De belangrijkste politieke stromingen waarin deze conceptie werd ondersteund waren de hervormingsgezinde burgerlijke partijen (vaak christen-democratische), en met name in Noord-West Europa de sociaal-democratische partijen.

De circulatie-functie wordt vervuld door zulke uiteenlopende instellingen als handelshuizen, reclamefirma's, oliemaatschappijen, verzekeringsconcerns, en banken. Van wezenlijk belang voor de circulatie van kapitaal is het waarborgen van de bewegingsvrijheid van kapitaal in geld-vorm, en daarom de inwisselbaarheid en soliditeit van het nationale betaalmiddel. De relatie van circulerend kapitaal met de arbeidersklasse is op zijn best een indirecte, en dientengevolge is er ook een minder sterke aandrang tot een coöperatieve opstelling tegenover de georganiseerde arbeidersbeweging, noch ook een rechtstreeks vijandige. Het hieruit resulterende concept kan daarom ook het best met de term geldkapitaal-concept aangeduid worden (6). Er is een sterke verwantschap tussen dit geldkapitaal-concept en het principe van het economisch liberalisme (7). Het wordt niet slechts aangehangen door bankiers en financiers, maar potentieel ook door allen die een direct belang bij grote bewegingsvrijheid en weinig overheidscontrole en regulering hebben, zoals winkeliers, zelfstandigen, en geschoolde arbeiders in sterke groei-sectoren in de economie.

Het is duidelijk, dat de economische crisis, die zich aankondigde in de late jaren zestig en die verhevigd doorzette in de jaren zeventig, de geleidelijke overgang heeft laten zien van de dominantie van het produktief-kapitaal-concept en het neo-corporatisme naar een wederopstanding van het economisch liberalisme, in de kern gebaseerd op het geldkapitaal-concept en met elementen van politiek en ideologisch conservatisme en zelfs autoritaire trekken.

In Groot-Brittannië heeft de liberale traditie sterke wortels in de geschiedenis, en is die zelfs in de bloeitijd van het neo-corporatisme bijzonder sterk gebleven. Waarschijnlijk ligt daarin ook de verklaring voor het feit dat de opkomst van het neoliberalisme daar veel eerder en plotselinger plaatsvond dan in de meeste andere Europese landen, waar de corporatistische traditie veel sterker was.

Er is reden om de huidige fase in de Britse politieke ontwikkeling, waarin de kwestie-Westland meer een symptoom is dan een kwestie van essentieel belang in zichzelf, te zien als een periode van verhevigde strijd tussen verschillende concurrerende beheersconcepties. Naast het concept van het "corporate liberalism", en het door de stroming-Thatcher vertegenwoordigde radicale economische liberalisme, zijn de contouren waarneembaar van een nieuwe synthese: een combinatie van elementen van het neo-corporatisme enerzijds (handhaving van een afgeslankte welvaartsstaat, afwijzing van sociale polarisatie) en economisch liberalisme anderszijds (zo groot mogelijke openstelling van de economie aan internationale invloeden), met als nieuw element een sterke rol voor de overheid bij het stimuleren en sturen van de economische ontwikkeling in hoogtechnologische sectoren. Ook op het terrein van de buitenlandse politiek woedt deze strijd: de radicale liberale stroming van mevrouw Thatcher staat een zelfstandige koers van Groot-Brittannië voor, als het ware als ondergeschikte junior-partner van de Verenigde Staten. Daartegenover staat de door beide andere groepen gedeelde visie die de toekomst zoekt in voortgaande Westeuropese integratie en nauwe samenwerking tussen West-Europa en de Verenigde Staten als gelijkwaardige partners.

II. De kwestie Westland

Het begin

De problemen bij de helicopterfirma Westland plc dateerden al van het begin van de zomer van 1985. Op instigatie van de Bank of England werd daarom in juni 1985 een nieuwe president-directeur aangesteld, Sir John Cuckney (onder meer sinds 1974 president-directeur van de defensie-onderneming International Military Services Ltd.). In oktober 1985 wendde hij zich na mislukte pogingen om overheidssteun te krijgen tot de partner waarmee allang werd samengewerkt, het Amerikaanse United Technologies, eigenaar van Sikorsky.

Minister van defensie Michael Heseltine kwam toen tussenbeide en besloot na overleg met zijn collega Leon Brittan van handel en industrie de mogelijkheden voor een Europees alternatief voor de overname van Westland door Sikorsky te onderzoeken. Het resultaat van Heseltines overleg was het bekende consortium van BRITISH AEROSPACE (vorig jaar geprivatiseerd), GENERAL ELECTRIC COMPANY (een van de grootste leveranciers van militaire goederen in Engeland), en de Europese helicopterbouwers AEROSPATIALE (Frankrijk), AGUSTA (Italië) en MESSERSCHMIDT BOELKOW BLOHM (MBB, West-Duitsland), bijgestaan door LLOYDS MERCHANT BANK, de investeringsbank van de grote LLOYDS BANK. Sikorsky van zijn kant trachtte zijn positie te versterken door het Italiaanse FIAT bij zijn aanbod te betrekken. De Westland adviserende LAZARDS merchant bank benutte zijn goede contacten met de premier en haar volgelingen om de positie van Heseltine zoveel mogelijk te verzwakken.

De relatie-netwerken

Niet alleen bij Lazards overigens, maar aan beide zijden waren in de directiekamers van de deelnemende bedrijven voormalige politici in ruime mate vertegenwoordigd.

Tot vorig jaar was Lord ALDINGTON de topman bij WESTLAND PLC... Daarnaast was deze aristocraat al sinds jaar en dag commissaris van LLOYDS BANK, die het Europese consortium adviseert, en ook vice-president van GENERAL ELECTRIC COMPANY (sinds 1968 na daar ook nog eens vier jaar topman te zijn geweest), dat deel uitmaakt van datzelfde consortium. Lord Aldington was voorts tussen 1969 en 1983 commissaris van de Amerikaanse bankgigant CITICORP, en tussen 1964 en 1976 president van de Britse GRINDLAYS BANK waarmee Lloyds sinds lang nauwe banden had. Tenslotte is Lord Aldington ook nog president-directeur van het verzekeringsconcern SUN ALLIANCE dat 6,6 % van de Westland-aandelen bezit en volgens een bericht in de Times van 16 januari) opmerkelijk genoeg voor het Sikorsky-plan zou willen stemmen. (Sir Geoffrey HOWE, de huidige minister van buitenlandse zaken, bekleedde tussen 1974 en 1979 eveneens een commissariaat bij deze verzekeringsmaatschappij.). Lord Aldington kan dus met recht een drukbezet man genoemd worden en het is dan ook geen wonder dat hij in 1963 zijn vice-voorzitterschap van de Conservatieve Partij moest opgeven.

Hij is echter geenszins de enige prominente Conservatief met een lucratieve bijbaan in het bedrijfsleven. Met name de directiekamer van General Electric wemelt van de vooraanstaande mensen, veelal met een respectabele staat van dienst in de politiek. Totdat hij Joseph Luns opvolgde als secretaris-generaal van de NAVO, was de voormalige minister van buitenlandse zaken Lord CARRINGTON president-directeur van General Electric. Ook wordt bij datzelfde General Electric Company nog een commissariaat bekleed door James PRIOR, voormalig minister van werkgelegenheid en vooraanstaand "Wet" (het scheldwoord – dat zoiets als slappeling betekent – waarmee Thatcher haar gematigde collega's placht aan te duiden).

In de persoon van Lord Aldington komen dus verschillende draden samen. Het meest opvallend daarbij is de centrale as Lloyds Bank – General Electric. Deze beide giganten staan van oudsher respectievelijk bekend als prototype van een neocorporatistische industriële onderneming (General Electric) en een Atlantisch georiënteerde bank (Lloyds) (8). Onlangs vond deze interpretatie een sterke bevestiging toen een rapport verscheen dat een commissie uit het House of Lords uitbracht met betrekking tot de concurrentiepositie van de Britse industrie. Deze commissie, die werd voorgezeten door – alweer – Lord Aldington, en waarvoor onder meer getuigd werd door GEC-topman Lord Weinstock, veegde in haar conclusies de vloer aan met het economische beleid van de regering-Thatcher en pleitte voor snelle en ingrijpende maatregelen om nog van de Britse industriële basis te redden wat er te redden valt (9).

Aan de andere kant van de streep heeft de huidige Westland-directie zich ook laten bijstaan door aanzienlijke krachten bij haar poging het aanbod van SIKORSKY door de aandeelhouders aangenomen te krijgen. Allereerst werd, in reactie op Heseltines' bemoeienis, het Italiaanse FIAT-concern (overigens voor zo'n 15 % eigendom van Libië) bij het plan betrokken. Verder riep men de hulp in van de "merchant bank" LAZARDS; deze in 1870 gestichte bank (andere takken van de familie Lazard richtten terzelfdertijd banken op in Parijs (LAZARD FRERES) en in New York (LAZARD BROS.) waarmee nog altijd nauwe banden bestaan) zorgt ook weer voor een interessant netwerk. Ten eerste is er een nauwe band tussen Lazards en ROYAL INSURANCE (10), waarvan vice-president Sir John Cuckney sinds kort dus president van Westland is. De gerichtheid van Lazards op de Verenigde Staten kreeg voorts in het verleden vorm in een nauwe relatie met het financiële imperium van J.P. MORGAN, in Engeland vertegenwoordigd (hoewel indirect)

via de investeringsbank MORGAN GRENFELL (11). De Amerikaanse Lazards Bros. was ook de "leverancier" van Ian MACGREGOR, de man die eerst BRITISH STEEL onder handen nam en vervolgens door de regering-Thatcher werd ingehuurd om als topman van de NATIONAL COAL BOARD de confrontatie met Arthur SCARGILL's NATIONAL UNION OF MINeworkERS tot een goed einde te brengen (12). Lazards maakt sinds enkele jaren deel uit van het PEARSON-conglomeraat, onder meer eigenaar van de "FINANCIAL TIMES" en de helft van "THE ECONOMIST", en wordt sinds eind vorig jaar geleid door Sir John NOTT, de man die als Heseltine's voorganger op defensie de Falkland-oorlog voerde en verantwoordelijk was voor het tot zinken brengen van de Argentijnse kruiser "Belgrano".

In het geval van het Westland/Sikorsky/Fiat consortium kan men dus, met inachtneming van de vereiste voorzichtigheid, een duidelijk liberaal profiel ontwaren, en een sterke oriëntatie op Amerika.

Het vervolg

In de loop van december bleek dat Leon Brittan, hoogstwaarschijnlijk na een ingreep van premier Thatcher zelf, van mening was veranderd en nu het standpunt innam dat de directie van Westland vrij was om zelf haar keuze te bepalen. Al gauw ontstond er een slag tussen de belangrijkste aandeelhouders. In normale omstandigheden maken de institutionele beleggers bij dergelijke gevechten de dienst uit (13), en in dit geval wordt aangenomen dat ze voor het veilige rendement van de Sikorsky-optie hebben gekozen. Deze primair in hun beleggingsrendement geïnteresseerde Sikorsky-aanhangers legden het in eerste aanleg echter af tegen de vooral in een zelfstandig blijvende Britse helicopterfabrikant geïnteresseerde "Europeanen" (14).

In tweede instantie slaagde Sikorsky er met een gewijzigd voorstel alsnog in om op de tweede aandeelhoudersvergadering van Westland op 12 februari 1986 haar zin te krijgen. De manier waarop dat in zijn werk ging, lijkt echter te verzekeren dat het laatste woord in deze kwestie nog niet is gezegd. Er waren zes mysterieuze nieuwe aandeelhouders, gezamenlijk goed voor een doorslaggevend aandeel van ruim 20 %, voor nodig om zover te komen. Een speciale commissie van de London Stock Exchange stelt een onderzoek in naar de identiteit van deze aandeelhouders, die zich deels hebben verschanst achter het beruchte Zwitserse bankgeheim om hun identiteit geheim te houden. Als zou kunnen worden aangetoond dat deze in feite handelden in

opdracht van of in samenwerking met Sikorsky (15), dan is er sprake van schending van verschillende wettelijke regelingen betreffende fusies en overnames. Hoewel de overname door zo'n onthulling niet meer ongedaan gemaakt zou kunnen worden, zou er wel een verdere negatieve invloed van uitgaan op de politieke positie van premier Thatcher.

Alvorens daarop echter dieper in te gaan, is nu het moment aangebroken om enige aandacht te schenken aan de rol van de Westland-affaire in het Britse debat met betrekking tot de buitenlandse en defensie-politiek.

III. Een strategisch conflict over de buitenlandse politiek

Europese of Atlantische samenwerking

In vele commentaren op de gebeurtenissen rondom Westland en het vertrek van Michael Heseltine is de hele kwestie geplaatst tegen de achtergrond van een vermeende strijd tussen een Atlantisch georiënteerde stroming (geleid door de pro-Amerikaanse premier Thatcher) en een Europees georiënteerde stroming, aangevoerd door de pro-Europese Heseltine. Naar mijn mening is dit een onjuiste voorstelling van zaken. Europese defensiesamenwerking is niet noodzakelijkerwijs anti-Amerikaans van karakter, en in het geval van Heseltine is dat al helemaal niet het geval.

Heseltines voorliefde voor Europese defensiesamenwerking was al langer bekend. Met de Nederlandse staatssecretaris van defensie Jan van Houwelingen was Heseltine sinds zijn aantreden in 1983 de grote voortrekker van de Independent European Programme Group (IEPG). Dit samenwerkingsverband van alle Europese NAVO-landen dat zich met name ten doel stelt te komen tot samenwerking op het gebied van materieel, werd formeel buiten de NAVO om opgericht om deelname van het uit de militaire organisatie van het Atlantisch bondgenootschap getreden Frankrijk mogelijk te maken. Die oprichting vond plaats in 1976 en was een rechtstreeks vervolg op een rapport van de Amerikaanse regeringsadviseur Thomas Callaghan dat tot doel had door coördinatie van de Europese defensie-industrie tot een betere transatlantische materieelsamenwerking te komen (16). Tot dat doel werd in 1978 door de IEPG en de VS gezamenlijk een lijst opgesteld van mogelijke inter-Europese projecten die voor de gemeenschappelijke defensiebehoeften van belang zouden kunnen zijn : daarop kwam ook een plan voor een Europees

helicopterproject door (17). Bij verschillende gelegenheden werden de doelstellingen van de Europese samenwerking vastgelegd : die zou met name moeten leiden tot een verbetering van de conventionele verdediging in West-Europa en een sterkere Europese bijdrage aan de gemeenschappelijke verdediging van de NAVO-landen (18). De IEPG kan men al met al niet als een anti-Amerikaanse organisatie kenmerken, hoewel de eruit resulterende projecten natuurlijk wel voor Amerikaanse defensie-industrieën kunnen gaan optreden als belangrijke concurrenten (19). In het overleg tussen de VS en West-Europa ten aanzien van de IEPG spitst de discussie zich toe op het vraagstuk van de soort samenwerking : moet het in de eerste plaats gaan om een samenwerking tussen bedrijven op strikt commerciële grondslag, zo mogelijk zonder tussenkomst van de staat, zoals de Amerikanen, gesteund door de regering-Thatcher, willen; de meeste Europese regeringen daarentegen zijn met Heseltine voorstander van samenwerking op regeringsniveau om zo de belangen van de vaak wat zwakkere Europese industrie te kunnen behartigen en tegelijkertijd een rationalisatie van de Europese defensie-industrie door te voeren (20).

Als het inderdaad zo is dat er in feite helemaal geen sprake is van een strijd tussen "pro-Amerikanen" en "anti-Amerikanen", waarom gaat het dan in de kwestie-Westland wel ?

In de jaren vijftig en zestig overheersten in Groot-Brittannië de Churchillianen, die zich bij het uitstippelen van de Britse buitenlandse politiek baseerden op de door Churchill geformuleerde drie-cirkel-theorie : de Britse banden met het Gemenebest stonden op de eerste plaats, gevolgd door de "Special Relation" met de Verenigde Staten (wier militaire steun onontbeerlijk was voor instandhouding van het Gemenebest); de relaties met West-Europa kwamen op de derde plaats, en Groot-Brittannië zou slechts aan die Europese samenwerkingsvormen moeten deelnemen die een strikt inter-goevernamenteel karakter hadden (zoals de Raad van Europa), of waaraan ook de Verenigde Staten deelnamen (zoals de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES), later Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO)).

Op het continent was in deze jaren een golfbeweging waar te nemen : nu eens waren aanzetten tot een "Europese" optie sterk, waarbij het streven naar een min of meer van de supermachten onafhankelijk West-Europa overheerste; dan weer hadden "Atlantische" integratieprojecten de overhand, waarbij het streven naar een nauwe band tussen West-Europa en de Verenigde Staten voorop stond. Deze opeenvolging van verschillend georiën-

terde fasen was duidelijk een weerspiegeling van een gelijksoortige golfbeweging in de Amerikaanse buitenlandse politiek, waarbij offensieve fasen (gericht op politieke en ideologische versterking van het bondgenootschap en van de Amerikaanse hegemonie daarbinnen, zoals ten tijde van President Kennedy) werden afgewisseld door conservatieve fasen (gericht op behartiging van het politiek-militaire eigenbelang, afbakening van invloedssferen en een zeker isolationisme ten opzichte van West-Europa, zoals ten tijde van Eisenhower, en vooral ten tijde van Nixon). Offensieve fasen in de Amerikaanse politiek versterkten in West-Europa de positie van de Atlantici, conservatieve fasen speelden in de kaart van de "Europeanen" die dan konden wijzen op de noodzaak om voor de eigen belangen op te komen (21).

Zoals gezegd, de Britse buitenlandse politiek richtte zich in de jaren vijftig op behoud van een eigen rol en een speciale band met de Verenigde Staten. De pogingen die in de loop der jaren werden ondernomen om de Westeuropese Unie een belangrijke rol te laten spelen zijn hiervoor illustratief: "... de geschiedenis van de (Westeuropese) Unie leert dat deze tot nu toe, vooral door de Britten, is gebruikt om het tegenovergestelde te bewerkstelligen: het traineren van de Westeuropese militaire samenwerking en het verstevigen van de banden met de Verenigde Staten." (22). Uiteindelijk werd het ongelijk van de Churchillianen aangetoond door het fiasco van de Suez-interventie in 1956. De lijn die na een enkele jaren durende overgangperiode door premier Harold MacMillan werd ingezet en door alle opvolgende regeringen tot 1979 werd nagevolgd, behelsde een keuze voor Britse toetreding tot de Europese Gemeenschap en voor een sterk Euro-Atlantisch bondgenootschap.

Trilateralen vs. unilateralen

De crisis in de wereldeconomie, en in de Amerikaanse hegemonie, die intrad tegen het einde der jaren zestig, bracht wijziging in deze verhoudingen. De op imperialistische eenheid gerichte "offensieve" krachten verenigden zich in en rond de "Trilaterale Commissie", bestaande uit zakenlui en politici die de verwijdering tussen de Westerse bondgenoten en Japan, ontstaan als gevolg van de machtspolitiek van Nixon, tot staan wilden brengen. Deze Trilaterale lijn werd in Groot-Brittannië gesteund door de regering van Edward Heath (23), en ook door de Labour-regeringen van Wilson en Callaghan. De positie van deze stroming voor wat betreft de te voeren politiek tegenover de Sovjet-Unie wordt goed samengevat in de woorden van Heseltine: "A

rhetoric solely of confrontation cannot be helpful in overcoming the genuine — as opposed to the manufactured and propagandist — security concerns amongst all the peoples of Eastern Europe.” (24). De door Heseltine voorgestane lijn is in feite dus dezelfde die eerder werd voorgestaan door Heath (onder wie Heseltine twee jaar minister van lucht- en ruimtevaart was) en daarvoor door MacMillan (25).

De Trilaterale stroming verzwakte echter sterk in de tweede helft van de jaren zeventig : nieuw-rechts was sterk in opkomst, bij voorbeeld in de vorm van de COMMITTEE ON THE PRESENT DANGER.

Onder President Reagan bepaalden de Verenigde Staten eenzijdig hun eigen koers en wat West-Europa daarvan vond was van ondergeschikt belang. Anders dan in het verleden leidde deze koers in Europa niet tot een wederopleving van de oude “Europese” optie, althans niet op regeringsniveau; wel zou men in zekere zin de opkomst van de min of meer neutralistische, op blokdoorbreking gerichte, vredesbeweging kunnen beschouwen als het hedendaagse equivalent van het Europese gaullisme van vroegere dagen.

In meerdere of mindere mate hielden de belangrijkste West-europese leiders vast aan een in wezen Trilaterale politiek.

Alleen in Groot-Brittannië is door premier Thatcher, daarin trouw gevolgd door Heseltines voorganger Sir John Nott, gekozen voor een lijn die, uiteraard aangepast aan de omstandigheden van de jaren '80, een voortzetting is van de politiek van Churchill (26). In uiterste instantie keert deze stroming zich tegen elke Europese samenwerking op defensiegebied, daar men elke samenwerking waarbij de VS niet betrokken is als potentieel anti-Amerikaans beschouwt (27). Uit deze lijn vloeit logisch voort dat Groot-Brittannië tot nu toe als enig Europees land op regeringsniveau bereid is deel te nemen aan het Amerikaanse Strategisch Defensie Initiatief (SDI), en ook het Britse uittreden uit UNESCO past geheel in dit patroon (28).

De conclusie uit het voorgaande is duidelijk : de kwestie Westland is geen strijd tussen “Europeanen” en “Atlantici”, maar een strijd tussen Atlantici en Churchillianen, of tussen Trilateralisten en Unilateralisten. Niet de vraag of er een nauwe defensierelatie tussen West-Europa en de VS dient te zijn is aan de orde, maar de vraag of dat een gelijkwaardig partnership moet zijn of een relatie tussen een meester en zijn knechten, waarbij Thatcher dan mikt op een plaats als superknecht.

IV. De wortels van het neoliberalisme

De Britse politiek wordt in ieder geval sinds 1945 gekenmerkt door een voortdurend trachten de steeds verder voortschrijdende relatieve neergang van het land tegen te gaan, niet slechts op het gebied van de buitenlandse betrekkingen zoals in de vorige paragraaf aan de orde was, maar ook op het terrein van de binnenlandse sociaal-economische verhoudingen (29). Algemeen vindt men in de literatuur de mening verkondigd dat er in Groot-Brittannië sinds de oorlog een grote mate van consensus bestond over de wenselijkheid van een Keynesiaanse economische politiek. Deze consensus kon echter niet verhinderen dat pogingen de Britse economische structuur te moderniseren grotendeels mislukten, zelfs toen Edward Heath aantrad met een radicaal hervormingsprogramma waarin met name de vermeende buitensporige macht van de vakbonden zou worden aangepakt.

De verkiezingsnederlagen van Edward Heath in februari en oktober 1974 leidden echter tot een revolte binnen de Conservatieve Partij. Het verzet werd aanvankelijk aangevoerd door Sir Keith JOSEPH, die om zich heen een groep "economische evangelisten" (30) verzamelde waartoe ook Margaret Thatcher zich bekeerde. Deze nieuwe stroming, die overigens nog betrekkelijk heterogeen was, beriep zich op een mengsel van monetarisme, negentiende-eeuws liberalisme, en ultra-conservatisme.

Bij de verkiezing van een nieuwe leider voor de Conservatieve Partij in 1975 wisten de economische evangelisten de meerderheid te veroveren en werd Margaret Thatcher de nieuwe kandidaat-premier. Gesteund door een schaduwkabinet waarin zij terwille van de goede betrekkingen met het traditionele establishment van de partij nog vele oudgedienden van Heath handhaafde, voerde zij een felle en sterk ideologisch gekleurde oppositie tegen het in het algemeen zwak optredende Labour-kabinet dat eerst door Wilson, later door Callaghan werd geleid.

De opkomst van het Thatcherisme, zoals het gedachtengoed van deze stroming al snel werd genoemd, kan niet als een toevalligheid worden beschouwd, maar moet daarentegen worden gezien als het min of meer logische gevolg van de overgang naar een nieuwe fase van economisch liberalisme, te verklaren uit de stagnatie van de produktiviteitsgroei en de daarop volgende economische crisis van de late jaren zestig (31). Het monetarisme werd in Groot-Brittannië dan ook al door de Labourregering van James Callaghan ingevoerd: de harde kern van Thatchers latere monetaire beleid was in feite al "contained in the Letter of Intent sent by Denis Healey as Chancellor of the Exchequer to

the International Monetary Fund in December 1976." (32).

Dit "technische" monetarisme zou echter pas door de regering-Thatcher worden gecomplementeerd met een expliciete politieke en ideologische strategie.

Het kabinet-Thatcher

Thatcherism kwam aan de macht in een kritische situatie : de Britse economie leed al decennia aan een onafwendbare neergang die echter door de recessie in de wereldeconomie de proporties van een acute crisis had aangenomen, en de na-oorlogse sociale consensus viel ten offer aan de pogingen om het tij te keren. Slechts de sterk internationaal georiënteerde financiële en multinationale belangen in Groot-Brittannië hadden kans zonder overheidssteun de toegenomen concurrentie het hoofd te bieden. Traditioneel waren juist deze krachten de grote protagonisten van liberalisering van de buitenlandse economische betrekkingen, en in ieder geval waren zij degenen die onmiddellijk profiteerden van het opheffen van de valuta-controles door de regering-Thatcher. Dat het regime van Thatcher de hegemonie van het geldkapitaal-concept representeerde, wordt bevestigd door de verdeling van de winsten over de verschillende kapitaalfracties (33). Ook de verdeling van de belastingsdruk over de verschillende kapitaalfracties (gedurende de gehele geschiedenis van het kapitalisme een hevig omstreden kwestie (34)) bevestigt deze indruk : vanaf 1976 (het begin van het monetaristische beleid) liepen de directe belastingen als percentage van de bedrijfsontvangsten voor financiële ondernemingen terug van 10,9 % tot 5,6 % in 1981, terwijl diezelfde lasten voor niet-financiële firma's opliepen van 14 % tot 31 % (35).

De voorkeur voor liquiditeit, die bij sommige ondernemingen in de vroege jaren tachtig ongekeerde proporties aannam, kan uiteraard niet eeuwig duren. De hegemonie van het geldkapitaal eindigt waar de winstgevende produktie door de industrie op het spel komt te staan. De winsten in de financiële sector zijn immers afhankelijk van de overdracht van in de produktieve sector geproduceerde meerwaarde. Dit werd in Engeland duidelijk geïllustreerd door de "increasingly public complaints by cleaning banks that major industrial companies were facing collapse" (36). Internationaal uitte dezelfde problematiek zich in de internationale schulden crisis (37). De uitweg uit dit dilemma die door de regering van premier Thatcher wordt voorgestaan houdt geen effectieve herindustrialiseringspolitiek in. Integendeel, de afbraak van de industriële capaciteit van het land gaat nog steeds door en

de Britse economie wordt steeds meer geconcentreerd in de dienstverlenende sectoren. De enige belangen die door het gevoerde beleid nog gediend worden zijn die van het volledig ge-internationaliseerde Britse kapitaal, en omgekeerd ook van het buitenlandse (primair Amerikaanse) kapitaal in Groot-Brittannië. Zelfs de City van Londen, het financiële hart niet alleen van Engeland maar het tweede centrum na New York, wordt sterk gedomineerd door buitenlandse banken, die driekwart van alle transacties voor hun rekening nemen (38).

De Britse industrie, ook (in sommige opzichten zelfs juist) de zeer grote, kan bij de regering-Thatcher geen gehoor vinden voor haar moeilijkheden. Wyn Grant noemt het Kabinet van Thatcher "an extreme example of the way in which a Conservative government can disregard business opinion." (39).

De privatiseringspolitiek van de regering maakt ook onderdeel uit van deze anti-industriële strategie. Het meest recente voorbeeld (waarover ook Heseltine zich kritisch heeft uitgelaten) is dat van de uitverkoop van British Leyland, de enige resterende Britse autofabrikant. Nu al is het zo, aldus de onderzoeker Daniel T. Jones, dat de Britse auto-industrie vooral een assemblage-industrie wordt. De Amerikaanse firma's Ford en General Motors, die nog steeds grote produktievestigingen in het Verenigd Koninkrijk hebben, importeren nu jaarlijks (van andere Europese concern-vestigingen) zo'n 350.000 auto's, ofwel meer dan tweederde van de jaarproduktie van British Leyland (40). Het bod van Ford op de personenwagen-divisie van Leyland, Austin-Rover, belooft weinig goeds voor het voortbestaan van een zelfstandige autoproducent, evenmin trouwens als een mogelijk alternatief: overname van Austin-Rover door het Japanse HONDA-concern, waarmee al enkele jaren wordt samengewerkt. Dat Austin-Rover Brits blijft lijkt in ieder geval onder de regering-Thatcher uitgesloten.

Door deze afkeer van enige constructieve bemoeienis met het produktieve apparaat van de Britse economie lijkt de regeringspolitiek niet bij machte een solide basis te leggen voor een nieuwe industrialiseringsgolf op toepassing van nieuwe technologieën gericht. De electorale basis moet dan ook op afzienbare termijn aan deze COMPRADOREN-strategie ontvallen. De opinie-peilingen van de laatste tijd (ook al van voor de Westland-affaire) laten zien dat dit inderdaad het geval is. Met name nu sinds december de werkloosheid weer aan het stijgen is, lijken minder en minder mensen nog geloof te hechten aan de leus van Thatcher: TINA. De vraag is nu veeleer: welk alternatief?

Het alternatief voor Thatcher

Een belangrijke kern van verzet tegen Thatcher binnen de Tory-partij is te vinden in de kring van de zo genoemde TORY REFORM GROUP, het platform bij uitstek van de door Thatcher uitgerangeerde "Wets". De huidige voorzitter van de Tory Reform Group is Peter Walker, de laatste resterende "Wet" in het kabinet van Thatcher, als minister van energiezaken. Al in juni 1985, toen er van een heengaan van Thatcher nog geen sprake was, tipte *The Economist* deze voormalige campagneleider van Edward Heath in een opmerkelijk lang artikel als meest waarschijnlijke opvolger van premier Thatcher. Verder zijn daar onder meer lid van Lord Stockton (alias Harold MacMillan!), Francis Pym, James Prior, die onlangs nog door de BBC omschreven werd als "the wettest wet", en Sir Ian Gilmour. De Wets staan een terugkeer voor naar de consensus met betrekking tot de sociaal-economische politiek die in de jaren vijftig en zestig domineerde, een herstel van de neocorporatistische verzorgingsstaat.

Michael Heseltine wordt soms ook tot de Wets gerekend, al was het maar omdat hij in zijn studententijd in Oxford een van de oprichters van de Tory Reform Group was. Toch wijken zijn politieke denkbeelden op essentiële punten af zowel van de lijn-Thatcher als van de traditionele lijn van de Wets.

Zo moet Heseltine blijkens zijn optreden van de laatste jaren enerzijds weinig hebben van het monetarisme met zijn obsessieve angst voor staatsinterventie in de economie. Hij heeft zich bij herhaling voorstander getoond van een stimulerend industriebeleid (vooral gericht op hoog-technologische sectoren), waarbij de staat een grote rol moet spelen.

Anderzijds is hij geen voorstander van terugkeer naar een Keynesiaanse consensus en een sociaal harmoniemodel: integendeel, ook in zo'n nieuw Conservatief beleid zal de verdere aantasting van de positie van de vakbeweging een hoofdmotief blijven.

Op het terrein van de buitenlandse politiek kenmerkt het denken van Heseltine zich door een niet speciaal pro-Amerikaanse, maar wel sterk anti-communistische lijn: zijn lijn is veel eerder te vergelijken met die van president Kennedy in de jaren 1960-1963, dan met wat de Labour-partij in de jaren zeventig heeft voorgestaan.

De lijn die Heseltine aanhangt is in feite (uiteraard met inachtneming van de ook aanwezige verschillen) goed vergelijkbaar met de door Gary Hart in zijn verkiezingscampagne van 1984 verdedigde lijn. In de Verenigde Staten wordt deze politieke

stroming aangeduid met de term "neo-liberalen" : "Neo-liberals advocate vigorous economic growth rooted in an awareness of the era of limits. They urge closer cooperation between government and business in the form of an industrial policy that will encourage entrepreneurship, investment for innovation and greater competitiveness in international trade. Other key neo-liberal ideas include national service; investment in 'human capital', emphasizing education and retraining for economic growth; military reform that stresses careful review of major weapons systems and adoption of maneuver warfare; using the marketplace for social reform, and more." (41). Om te benadrukken dat deze stroming een sterke overheidsrol bij het technologiebeleid koppelt aan een belangrijkere rol van de markt bij het sociale beleid kunnen we misschien spreken van "hoogtechnologische socio-liberalen".

Of de hier aangeduide stroming haar eigen denkbeelden in de nabije toekomst tot kern van een nieuwe dominante beheersconceptie zal kunnen maken, valt nog te bezien, maar dat er een nieuwe, meer op herstel van de productie gerichte, conceptie zal komen lijkt zeker.

De Westland-affaire heeft de strijd om de opvolging van Thatcher, en, belangrijker, om de opvolging van het Thatcherisme, geopend; daarover kan nu geen twijfel meer bestaan. Wie uiteindelijk in politiek opzicht de vruchten zal plukken, is echter nog onduidelijk.

Voetnoten

1. Kees van der Pijl, *The Making of an Atlantic Ruling Class*, Londen, 1984, hoofdstuk 1.
2. Ries Bode, 'De Nederlandse bourgeoisie tussen de twee wereldoorlogen', *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen*, jrg. 2, nr. 4, december 1979, blz. 9-50.
3. Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, New York, 1971, blz. 161; Zie ook Bob Jessop, 'The Capitalist State and the Rule of Capital : Problems in the Analysis of Business Associations', *West European Politics*, vol. 6, nr. 2, april 1983, blz. 139-162.
4. K. van der Pijl, t.a.p...
5. K. Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, 1957 (1944), blz. 132.
6. K. van der Pijl, t.a.p..
7. K. Polanyi, t.a.p..
8. Gegevens hierover zijn onder meer te vinden in Sam Aaronovitch, *Monopoly, a Study of British Monopoly Capitalism*, Londen, 1955; en in Sam Aaronovitch, *The Ruling Class. A Study of British Finance Capital*, Londen, 1961.

9. House of Lords, *Report from the Select Committee on Overseas Trade*, HMSO, Londen, 1985.

10. Zie Anthony Sampson, *The Changing Anatomy of Britain*, Sevenoaks, 1983, blz. 315.

11. Anthony Sampson, *The Money Lenders*, Sevenoaks, 1981, blz. 119.

12. Voor meer bijzonderheden, zie Henk Overbeek, 'De Britse mijnstaking, een (energie-)politiek conflict', *Socialisme en Democratie*, jrg. 42, nr. 5, mei 1985, blz. 152-158.

3. Hier in de eerste plaats de "merchant bank" Fleming met 9 %, en de verzekeraars Sun Alliance (6,6 %) en Prudential (4,5 %).

4. De Sikorsky-partij werd ondersteund door de Hanson Trust, een Britse veel in Amerika opererende beleggingsgigant, die in enkele dagen tijd 15 % van de aandelen wist te verwerven. Deze steun bleek in eerste instantie echter niet groot genoeg om aan de in dit geval vereiste 75 % van de stemmen te komen. De tegenpartij, aangevoerd door de helicopter-magnaat Alan Bristow en de militaire producent United Scientific Holdings (met resp. 15 % en 5 %), en gesteund door Lloyds (2 %) en GEC (1 %) hadden onder de kleine aandeelhouders voldoende steun om het Sikorsky-bod te blokkeren.

15. De *Financial Times* van 14 februari 1986 bericht zelfs dat in twee gevallen bijna zeker is dat United Technologies (Sikorsky) achter deze mysteries schuilgaat.

16. Thomas A. Callaghan Jr. gaf zijn rapport, dat de stoot tot oprichting van de IEPG gaf, als titel mee: "*US-European Economic Cooperation in Military and Civil Technology*".

17. Ko Colijn en Paul Rusman, 'Europese materieelsamenwerking', *Internationale Spectator*, september 1985, 562-574.

18. J. van Houwelingen, 'The Independent European Programme Group (IEPG) : The Way Ahead', *Nato Review*, vol. 32, nr. 4, Aug. 1984, 17-21; ter adstructie meldt van Houwelingen de verhouding tussen Europese materiele aankopen in de VS en Amerikaanse aankopen in Europa (7:1), en de hoge kosten van het SDI-programma en van de ontwikkeling van nieuwe technologieën en materialen (ET, Emerging Technologies).

Wellicht kan een deel van de belangstelling van Sikorsky (en van de Europese helicopterbouwers) voor Westland gevonden worden in een doorbraak op het terrein van het onderzoek naar nieuwe materialen: de *Financial Times* van 28 januari 1986 bericht dat Sikorsky veel interesse heeft in de "know-how" van Westland.

19. Heseltine's opvatting over Europese en Atlantische samenwerking heeft hij eens als volgt geformuleerd: "Europe needs a new approach to equipment procurement; not in order to exclude the US from the European market, but to provide a basis for a more equal transatlantic partnership.", Michael Heseltine, 'Strengthening Europe's Contribution to the Common Defence', *Nato Review*, jrg. 32, nr. 6, december 1984, blz. 18-22.

20. Zie B. De Ruiter, 'European and Atlantic Arms Cooperation', in: Frank Barnaby e.a., red.: *Emerging Technologies and Military Doctrines*, MacMillan, 1986; De Ruiter, en ook Colijn en Rusman, wijzen erop dat van de succesvolle (d.w.z. daadwerkelijk tot uitvoering gebrachte) IEPG-projecten driekwart oorspronkelijk door de Verenigde Staten waren geopperd. Zie ook Michael Heseltine, 'The Atlantic Alliance: an Agenda for 1984', *Nato Review*, jrg. 32, nr. 1, maart 1984, blz. 1-3.

21. Deze materie wordt uitgebreid belicht in Duco Hellema, *Frontlijn van de koude oorlog. De Duitse herbewapening en het Atlantisch Bondgenootschap*, Amsterdam, 1984, en in Kees van der Pijl, a.w..

22. Cees Wiebes en Bert Zeeman, 'Westeuropese Unie heeft geen toekomst', *Intermediair*, jrg. 20, nr. 26, 29 juni 1984, blz. 25-29.
23. Zie b.v. Andrew Gamble, *Britain in Decline*, London, 1981, blz. 127.
24. Zie M. Heseltine, 'The Atlantic Alliance' etc..
25. Edward Heath was, zoals bekend, de man die voor de regering van Harold MacMillan de onderhandelingen met de EEG leidde over Britse toetreding (in 1961-1963). De twee favoriete portretten in de werkkamer van Heseltine waren die van Harold MacMillan en de Liberale leider uit de eerste decennia van deze eeuw, Lloyd George, wiens hervormingsplannen uit de jaren twintig in de jaren dertig door Keynes, Bevin en (alweer) MacMillan werden uitgewerkt. De interventionistische en "Atlantische" opstelling van Heseltine past dus duidelijk in een samenhangende achtergrond.
26. De bewondering van Thatcher voor Churchill is geen geheim. Op de grote overeenkomst in de buitenlands-politieke oriëntatie van beide leiders wees met nadruk Anthony Barnett, 'Iron Britannia. War over the Falklands.' *New Left Review* 134, juli-augustus 1982, blz. 5-96.
27. Dit standpunt wordt bijvoorbeeld ingenomen door Robert McGeehan, 'European defence cooperation: a political perspective', *The World Today*, jrg. 4, nr. 6, juni 1985, blz. 116-119. Een klassiek Atlantisch standpunt werd onlangs nog verwoord door de plaatsvervangende fractievoorzitter van de SPD in de Westduitse Bondsdag, Horst Ehmke: 'Een politiek tot handhaving van de Europese identiteit', *Nieuw Europa*, jrg. 10, nr. 2, juni 1984, blz. 79-86.
28. Ook de IEPG steunt overigens in zekere mate het SDI-plan (men stelde een lijst van 200 Europese ondernemingen op die aan SDI zouden kunnen mee doen), en de IEPG reageerde ook positief op de oproep van de Amerikaanse minister van defensie Caspar Weinberger om een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar ET ("emerging technologies": nieuwe technologieën en materialen); De Ruiter, t.a.p..
29. Uitvoerig wordt dit behandeld in Andrew Gamble, *The Decline of Britain*, Londen, 1981.
30. Zie het haast als een detective lezende boek van William Keegan, *Mrs. Thatcher's Economic Experiment*, Harmondsworth, 1985.
31. Michel De Vroey, 'A regulation approach interpretation of the contemporary crisis', *Capital and Class*, 23, 1984, blz. 45-66.
32. Peter Riddell, *The Thatcher Government*, Oxford, 1983, blz. 58-59.
33. Een uitwerking hiervan zal te vinden zijn in mijn in 1987 te verschijnen dissertatie; zie ook K. van der Pijl, a.w., blz. 277-287.
34. Immanuel Wallerstein, *Historical Capitalism*, Londen, 1983, blz. 53.
35. Eigen berekeningen op basis van *OECD National Accounts Statistics 1964-1981*, Parijs, 1983.
36. Wyn Grant, 'The Business Lobby: Political Attitudes and Strategies', *West European Politics*, vol. 6, nr. 4, October 1983, blz. 163-182.
37. Zie Otto Holman / Henk Overbeek, 'Schuldenkrisis en democratie in Latijns-Amerika', *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, maart 1985, blz. 39-59.
38. Jerry Coakley, 'The internationalization of bank capital', *Capital and Class*, 23, 1984, blz. 107-120.
39. Grant, a.w., blz. 179.
40. *The Economist*, 8 februari 1986, blz. 26.
41. Randall Rothenberg, *The Neo-Liberals. Creating the New American Politics*, New York, 1984 (het citaat is afkomstig van de flaptekst).